

AZ IDILL-KÖLTŐ

Radnóti Miklósról

Angyalosi Gergelynek

„Okádok a történelem / Förtelmes illatától, / De őrszi műhelyét R. M., / *Si fractus illabatur*” – írta Vas István, idézve Horatiust: ha romba dől is (a világ).¹ Egy munkaszolgálatos társa ezt költötte: „Radnóti ez. Markán ragad a vaszománc, / kezében kalapács, de ajkán asszonánac”.² Az 1944-es *Ó, régi börtönökben* maga a költő írja: „Mi lesz most azzal, aki míg csak él / amíg csak élhet, formában beszél...” Az 1943-as *Tétova ódában*: „mert annyit érek én, amennyit ér a szó / versemben s mert ez addig izgat engem, / míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó”.

Ez a létállapottá és erkölcsi kötelességgé stilizált mű-központúság, késő-panaszizmus mindenkinek feltűnik. S ő „szerelme rejtett csillagrendszerét” térképezve arra keres szavakat, hogy „mit is jelent az nekem, hogy ha dolgozom, / óvó tekinteted érzem kezem felett”.

Első köteteinek vidéki és falusi szcenírozása Babitsot megtévesztette, aki 1933-as maró kritikájában újnépiesnek vélte és Sértő Kálmánnal együtt tárgyalta.³ Némi őszintétlenség valóban sejthető. Radnóti kezdetben kötetben vállalt verseiből talán el akarta távolítani magától – nem mindig sikerült – a személyesség olyan rétegeit, mint születésének tragikus körülményeit (édesanyja és ikertestvére nem élte túl), vagy zsidó származását, amelylyel semmilyen közösséget nem érzett. Ez utóbbi eltávolítás mindvégig fennmaradt.

Ugyanakkor már első köteteiben kínos manírokkal és kevés maradandó eredménnyel rátalált fő motívumaira, amelyek későbbi, jelentős költészetének is alapelemei: a természet, a táj, a növényzet apológiájára, a szerelmi kapcsolat eszményítésére, a körülmények ártó hatalmára (amelyek később a haláltól, illetve a meggyilkoltatástól való félelemben sűrűsödtek össze), illetve az állandó költői önreflexióra, amelynek egy fontos tradíciójához – egyelőre alighanem kevésbé tudatosan – kapcsolódott.

Ez a bukolika, a pásztori költészet, ahol a pásztor – költő. Nem kellett ezt a nagy, de olvasmányként nem eleven irodalmi hagyományt, mely Vergilius óta fennmaradt, a reneszánszban új erőre kapott, s a XVIII. században még volt annyi lehetőség benne, hogy – végszóként – létrehozza a már pásztorok nélküli polgári idillt, tüzetesen ismerni ahhoz, hogy a pásztor és a költő analógiáját valaki megjelenítse. A toposz ugyanis megőrződött, lásd például Szabó Lőrinc 1922-es *Föld, Erdő, Isten* című kötetének *Pásztorsípon* című versét. Radnóti 1931-es, második kötetének címe *Újmódi pásztorok éneke*, amely az 1930-as *Beteg a kedves* című vers néhány sorának variációja. Ebben szoros, ritka kivételként megvallja közömbösségét ősei hite iránt: „Hallod-é halott apám! te szoknyás / koromban tanítottál lenge imákra: / imádkozz érte most, mert elfajzottam / tőled én újmódi pásztorok

¹ A Mű (1944), in: Vas István: *Összegyűjtött versek*, Holnap, Bp., 2000.

² Idézi Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris, Bp., 2009², 559.

³ Babits Mihály: *Új népiesség*, In: *Uő.: Könyvről könyvre*. Helikon, Bp., 1973, 106–108.

közé, akik / nem szoktak imákat énekelni!”⁴ A kissé kimódolt „újmódi” jelző a pásztori ének előtt mindenestre nem csak a Radnótira akkor még erősen ható avantgarde-ot jelentette, valamint az új idők új dalainak változatát.

Angyalosi Gergely *Radnóti Miklós és a tárgyias költészet* című tanulmányában elővigyázatosan és tapintatosan kérdést fogalmaz meg a már érett, klasszicizáló, szép verseket író költő produkciójával szemben. „Valaki, akit a sokadik vers elolvasása után már jó ismerősünknek érezhetünk; vagyis tudni véljük, hogyan reagálna erre vagy arra a felvetésünkre, mi lenne a véleménye bizonyos kérdésekről, mitől lenne bosszús és minek örülne adott esetben. Hozzátehetjük még, hogy ez a személyiség, szemben például a József Attila verseiben megjelenő szubjektum-alakzatok némely változatával, sohasem mutatja a felbomlás, a széthullás jeleit. Ebből a szempontból az utolsó nagy versekben kifejezésre jutó, szinte emberfeletti hősiesség, amellyel személyiségének integritását mindvégig fenntartja, poétikai szempontból akár egysíkúnak is jellemezhető. Feltételezem, hogy Radnóti Lírja (illetve annak egy bizonyos vonulata) éppen ezért lett a szavalóversenyek, az iskolai ünnepek, a történelmi dátumokhoz kapcsolódó rádióműsorok és irodalmi antológiák állandó alapanyaga. Ez a jól átlátható, rokonszenvesen egyértelmű Radnóti-alakmás az egész életmű emblémájává vált, egyúttal azonban el is takarta annak lassan kibontakozó belső sokrétűségét.”⁵

Angyalosi erre a dilemmára mintegy az életmű újrafesülését látja a megoldásnak, s mindjárt példáját is adja egy ritkán emlegetett kései vers, az 1944-es *Gyerekkor (Már mozdulatlanul lapult)* gyönyörű elemzésével. A „vizualizált tárgyiaság” önállósulását észleli az „emblematisztált” személyiség egységével szemben. „Sokkal fontosabb ennél a vers egészének az ént háttérbe szorító, egyszerre szerepjátékon alapuló és tudatosan tárgyiasító költői technikát alkalmazó finomszerkezete.”⁶ Ferencz Győző magisztrális monográfiájában,⁷ amely sok egyéb érdeme mellett a recepció teljes feldolgozását is tartalmazza, fölvetette, hogy Radnóti költészetének tárgyiasága érett korszakában, hogy úgy mondjam, deduktívól induktívá vált és rendkívüli tapasztalati gazdagságra, pontosságra tett szert. Angyalosi most azt ajánlja, hogy ennek alapján gondoljuk újra életművét. Szerény tónusa ellenére ez rendkívül radikális ajánlat, mert a leghíresebb, legnépszerűbb versek korpuszával, Radnóti Miklós bevett költői identitásának zálogával szemben előtérbe állítja azokat a kevésbé ismerteket, melyekben a költői önanonosság csak részleteiben vagy

⁴ A sorok értelmezésében egyetérték Ferencz Győzővel, i. m., 50., 211. Vári György figyelemre méltó kritikájának ellenvetése, hogy a zsidó imarendhez teljesen inadekvát a „lenge” jelző, nem meggyőző, mert éppen a közömbösség, az érdektelenség megfogalmazásáról van szó, továbbá érett korszakában is előfordul inadekvát, viszont artisztikus jelző vagy határozó. Ennek példáiról később. Vö. Vári György: Aki nem száll gépen fölébe, *Jelenkor*, 2007/2, 206–221., 214.

⁵ Angyalosi Gergely: Radnóti Miklós és a tárgyias költészet, in: Uő.: *Rejtett fényforrások*. Kijárat, Bp., 2015, 35. Az „egysíkúság” fogalma Németh G. Béla Radnóti-tanulmányából származik, de ő – ellentétben Angyalosival – úgy vélte, hogy a költő ezt a kísértést legyőzte, s azt a majdhogynem valószínűtlen értékelést fűzte hozzá, hogy Paul Celannal egyenrangú költői produkciót hozott létre. S itt kevésbé a rang meglepő – bár az is –, mint az összehasonlítás lehetősége, hiszen Celan azt a világot szüntette meg, amihez Radnóti kétségbeesetten ragaszkodott. Vö. Németh G. Béla: Tragikus hittevés a költészet mellett (Hangnem és magatartás Radnóti költészetében), in: Uő.: *Kérdések és kétségek. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Balassi, Bp., 1995, 171. kk.

⁶ Angyalosi, i. m., 41.

⁷ Örök szégyene azoknak, akiket illet, hogy ezt a nagy irodalomtörténeti és filológiai teljesítményt, amely a Radnóti-irodalom alapművévé vált, nem vitatták meg, hanem szerzője akadémiai előmenetelét gáncsolták el. A ledorongoló habitusvizsgálók nem érezték kötelességüknek a könyv megjelenése után, hogy véleményüket a nyilvánosság elé tárják, amelyet így ma is titok övez, s csak a dokumentumok kutatásával volna feltárható.

háttérbe szorulva jelenik meg, viszont „a világ apró rebbenései” (*Eső esik. Fölszárad...*) tárgyiasan fölnagyulnak.

E javaslatot tiszteletben tartva fölvethető azonban az is, hogy mi az oka a lírai személyiség emblematisztikus statikusságának. Ez kiterjeszthető magának a költő-szerepnek a mozdulatlanlanságára is, amely visszatérő módon mindig „tisztá” és „büntelen” és áldozat. „Olyan kit végül is megölnek, / mert maga sosem ölt.” Ez a példa, az 1939-es *A Meredek út egyik példányára*, azt a közismert tényt is megmutatja, hogy a recepcióban mi szilárdította meg Radnóti költői szerepének és lírai személyiségének emblémáját. Hiszen a maga idejében ez a két sor a vers kontextusában túlzás volt. Az „igazra tanú” költőnek idillikus igazsága, hogy „fehér a hó, / piros a vér és piros a pipacs. / És a pipacs szösöske szára zöld” egyetlen walesi bárdot sem küldött volna máglyára, s szimbolikusan is nehéz volna áldozati hitvallásnak értelmezni. De a tragikus halál retrospektíve a költő minden erőszakos halál-utalását jóslattá mitizálta, s megerősítette a próféta-költő régi toposzát, ugyanúgy, mint Petőfi egy gondolata, amely bántotta őt. Radnóti áldozati halálát az tette megrendítően emlékezetessé, hogy az utolsóig megőrizte magában nemcsak a költőt, hanem költői elveit, formaművészetét, eufóniáját is.

Am mik voltak ezek a költői elvek? Még érett kötetei is kissé kontúrtales és puha természet- és szerelmi költészetet mutatnak, amelyben e kettő szépségét melankólia, halálfélelem, háború-irtózat kíséri.⁸ Nem mondok újat, ha a megtalált megoldást a fenyegetett, majd végül összeomló, de valóságként, vagy egykori valóságként, és mértékként, normaként megtartott idillben látom. Radnóti idill-költő lett, s mint ilyen, meglehetősen egyedülálló a XX. században, ahol az életmű csúcsein alig születtek idillek. Az érett költő – most már poeta doctusként – Vergilius ekloga-költészetének konvencióját idézte. A maga eklogáival jelölte ki önreflektív irányát, s alkotta meg versei szilárdabb szerkezetét. Mert Vergilius – maga is Theokritosz görög tradíciójára támaszkodva – a pásztor-költő fikciójával, fiktív terével, a szép és nyájas természeti hellyel, fiktív életmódjával, távol a munkától és a közügyektől teremtette meg és hagyományozta azt a metapoétikai szintet, melyben a dal megfogant.

A külvilág Vergiliusnál is betört ebbe az elkülönített világba, s érintkezett a természeti lét, a szerelem és a költészet egyesített idillikus életformájával. Továbbá Árkádiában is jelen volt a halál.⁹ Radnótinál azonban maga ez a betörés – és a két világ ellentéte – minden ekloga tárgya.

A kapcsolódás mégis jelentős. A metapoétikai szint változatlan állandó lesz. Nem a pásztor a költő, mert a Költőt most már megnevezése tünteti ki, de a költői világ része, a megszemélyesített befogadó, aki érti őt, aki érti a hexametert, aki ismeri és várja a költő versét. Ennyiben felválthatja a repülő (erőltetetten), s a próféta (megfelelve annak a konvenciónak, amely az Ószövetséget pásztor- királyaiival – mint Dáviddal – és prófétáival beillesztette a pásztori költészetbe). Az invokáció a pásztori múzsához szól. Ő biztosítja azt az idilli háttérrel, a természet, a hitvesi szerelem, a versírás idilljét, amelyet egy kisvilág

⁸ Talán csak egyszer fordul elő, egy 1937-es versben, hogy a természet rútságát megjeleníti: „a tegnap még arany avar / barna sár lett a fák alatt” (*Októberi erdő*).

⁹ „Tityrusom, ki a sátras bükk hűvösén heverészel, / Erdei múzsádat leheled lágyhangu sipodba, / Míg mi hazánk édes mezeit s e határt odahagyjuk. / Hontalanul bolygunk: de te, Tityrusom, zudog árnyán, / Szép Amaryllisedért a vadont epekedni tanítod” – kezdődik az *Első ekloga* (Lakatos István fordítása). Vagy gondoljunk a *Kilencedikre*, amelyet Radnóti is lefordított: „a versek / oly tehetetlenek ott, hol a Mars dárdái ropognak...” A philippi csata utáni földkisajátításoknak, Varus (nem a teutoburgi csatavesztő!) cremonai kolonizációjának híre beszűrődik Árkádiába is. És ott is jelen van a halál. A barokk kedves témájaként Poussin kétszer is megfestette, hogy a pásztorok döbbenetükre síremlékre bukkannak. Vergilius *Ötödik eklogája* Daphnusz halálát idézi fel.

jelenvalóságában vagy emlékeiben nem ingat meg a katasztrófa, amely ellentétéként megjelenik, bármennyire is kitölti a nagyvilágot, s fenyegeti a költő életét. Az idill meglétét illelheti kétely, de egykori valóságát, s mindenkori normáját nem.

Köztudott, hiszen a magyar költészet nagy slágerei közé tartozik, hogy a borzalomra ez a tiszta idill a felelet: „Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom / mind- azt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon; / ha volna még! s mint egykor a régi hús verandán / a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár, / s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken, / a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen, / és Fanni várna sző- kén a rőt sövény előtt, / s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt”. Ebben az idillben a halál- nak is helye van: „várja őt az asszony s egy bölcsebb, szép halál”.

A bukolika idill, de nem minden idill bukolikus. Radnóti érett költészetében is csak az eklogák egy részében eleveníti föl Vergilius műfaji hagyományát, a pásztori költészetet. Más verseiben az idill nem műfaj, hanem beállítottság. Árkádia a költő magánéletében, a házastársi szerelem, a természetrajongás és a versírás életformájában tűnik fel. Van. Adott- ság, nem valami, amiért meg kell küzdeni, ki kell vívni. Nincs benne semmi fikcionalitás és semmi utópia. Az a Radnóti verseiben nemritkán megjelenő (megvalósulatlan) óhaj vagy ígéret, hogy élesebb, harcosabb, vad, haragos lesz a költészete, gyakran elhangzik, de az életformára vonatkozó „legyen”-jellegű felszólítás olyan ritka, hogy felfigyelünk rá és megjegyezzük: „Ó, költő, tisztán élj te most” (*Járkálj csak, halálraitelt!*). Mint mondtam, álta- lában a tisztaság és büntelenség a költői önkép – megint csak idillikus – eleve fennálló adottsága.

Radnóti idillje a vergiliusi fordítottja. Nem abban, hogy Vergilius Árkádiája ne lenne adott. A pásztoroknak semmit sem kell azért tenniük, hogy azok legyenek, akik. Csak- hogy mindezt nyomatékkal fikciónak, a költészet és a költői világ fikciójának, és nem va- lóságnak ábrázolja. Annak, amit a nagyvilág, a politika, a történelem betöréseként jelle- meztem az imént, egyik legfontosabb funkciója, hogy világossá tegye a pásztori, versengő költői életforma fikcionalitását. „Árkádia Vergilius kitalált költői világa – olyan műalko- tás, amely magát a művészetet veszi tárgyául. Méghozzá azáltal, hogy kivonja magát egy másik világból, noha e másik világ továbbra is érintkezik a költészetével.”¹⁰ Radnótinál semmilyen fikcionalitásról nem lehet szó, hanem tökéletesen egynemű, a valóság ugyan- azon szintjén álló két világról (a „kis”- és a nagyvilágról), amelyek közül az egyik el akar- ja pusztítani a másikat.¹¹

Ebből a szerkezetből következik a reprezentatív Radnóti-versek elháríthatatlan prob- lémája, amelyet Angyalosi poétikai egysíkúságnak nevezett. Az idill idillszerűségének rögzítettségéről van szó, amely elvileg kizárja, hogy a házastársi szerelem válságos, a ter- mézet csúnya, a költői munka kétséges, s a mindezt fölidéző lírai személyiség komplex legyen. Idealizált viszonyok realitásként való feltüntetése statikus költői állapotot hoz

¹⁰ Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Molnár Gábor Tamás fordítása. Osiris, Bp., 2001, 58.

¹¹ El lehetne beszélni ennek a világos ellentétnek az előtörténetét, azt, hogy miképpen válik a vergi- liusi tradícióban problémává ez a két realitásszint, miképpen válaszol erre a reneszánsz és barokk pasztorálban a naivitás, az irónia, az allegorizálás, a játékoság, majd egy nagy fordulattal miké- pen közelít egymáshoz a polgári idillben a két világ realitásszintje. Ettől kezdve az idill valami- lyen ellentét, szembenállás egyik tagjává válik. A hatalmas irodalomból álljon itt két újabb keletű munka: Jakob Friedrich Heller: *Masken der Natur. Zur Transformation des Hirtengedichts im 18. Jahrhundert*. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn, 2018, illetve Paul Alpers: *What is Pastoral? The Uni- versity of Chicago Press, Chicago & London, 1996*. Vö. továbbá Wolfgang Preisedanz: *Reduktionsformen des Idyllischen*, in: Hans Ulrich Seeber, Paul Gerhard Klessmann (Hrsg.): *Idylle und Modernisierung in der europäischen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1986, 81–92.

létre. „Az idill az ártatlan és boldog emberség költői ábrázolása” – mondta Schiller.¹² Az agresszió ellenfogalma. Nyugalmi állapot, amelynek múlt- vagy jelenbeli pillanat-, vagy öröklét-jellege van; kívül áll az időn, amely fenyegeti, s amelynek ellensúlya a versben.

Mivel az idill nem magától értetődő, hanem ritkaság-értéke van, felidézése a transzparencia jegyében bőbeszédűséggel jár. Az ebből következő egyértelműség is oka lehet a költő népszerűségének, s valóban, még jelentős verseiben is hiányzik a tömörség és a kihagyás. Töredékek nevezett versei távolról sem töredékek (*Nyugtalan órán, Két töredék, Töredék [Oly korban éltem én a földön]*).

Továbbá a formaművészet az idill részeként, formai újítás nélkül önértékre tesz szert, amely néha a vélt vagy valós artistikum túlzásaiban jelenik meg. A költő „a ritka és nehéz szavak tudósának” nevezi magát (*Őrizz és védj*, 1937). Engem gyerekkorom óta bánt a *Második ekloga* (1941) egy határozószava. „Írtam, mit is tehetnék? A költő ír, a macska / miákol és az eb vonít s a kis halacska / ikrát űrít *kacéran*.” Ezeknek a soroknak az intenciója az, hogy a költőnek éppen olyan elementáris életfunkciója a versírás, mint a macskának a nyávogás, és így tovább. Ám ezzel szöges ellentétben áll a hal életfunkciójához illesztett inadekvát költői határozó, mivel éppenséggel ellentmond a lakonikus állításnak, hogy a költő szinte biológiai kényszere a versírás. Ezzel az erővel akár azt is írhatta volna: a macska kejesen miákol, az eb fájón vonít, stb. S ha nem is ilyen kirívó, de bántónak és oda nem illőnek érzem a Babits-sírató *Csak csont és bőr és fájdalom* második részének artistikus szöszedetét: göröngy, fátyol, harang, lélek, gyöngy, „csilla szó, te *csillag*”.¹³ Kisebb jelentőségű verseiben több hasonló példát lehetne említeni. Vas István „játékos, keresett és pepecselő jelzőkről” beszélt nagy méltatásában.¹⁴

Ugyanide tartozik, de külön bekezdést érdemel az utolsó versek egyikének, a *Hetedik eklogáinak* a felsorolása: „Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel, / hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben”. Ez a két hexameter különösen a jelzővel ellátott, s ezért egzotikus nációkat távolítja el a költőtől. Ez az egyetlen alkalom, hogy a zsidó szó megjelenik Radnóti költészetében. A bori nagytábor rabjai között voltak hadifoglyok, de Radnóti altábornagy magyar zsidó munkaszolgálatosok lágere volt. A sejtetem, hogy sorsa a költőt mindig foglalkoztató költőhalál legyen (Federico García Lorca, Ernst Toller, József Attila és mások), méghozzá magyar költő, megrázó, miközben zsidóként ment a halálba, és zsidó halált halt. Radnóti magyar költő volt – zsidó. Ezt radikális asszimilánsként nem volt hajlandó elfogadni, de a fenti sorokban, ahol a nemzetiségek közt a magyar nem szerepel, egy tragikusan komplikált – meglehet, megoldhatatlan – helyzet elfojtása, letakarása jelenik meg, amely a költői megformálás kárára van.

*

Az idill kibontása és szembeállítása a kor fenekedésével, az eudémonizmus ütköztetése a tragédiával, Radnóti Miklós költői teljesítménye, egy bizonyos, és nagyon jelentős pontig gazdagítja és kiteljesíti művét a szépség, a harmónia, a béke és a nyugalom a valósággal szembeállított elleneszméjének jegyében. Ám ugyanaz, ami megteremtette ezt a magas nívót, válik akadályává a még nagyobb költői kibontakozásnak. Az a statikus állapot, amelyet szembesít a dinamikus sorscsapással, mozdíthatatlan állandókból áll. A katasztrófa a Szépség, a Harmónia, a Béke és a Nyugalom kétely nélküli abszolútumának háttere

¹² Friedrich Schiller: A naiv és szentimentális költészetéről (Papp Zoltán fordítása), in: Uő.: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Atlantisz, Bp., 2003, 314.

¹³ A szó-tetszelgés már az előző nemzedék csúcsteljesítményében, Kosztolányi Dezső *Ilona* című versében is nehezen viselhető: „...mennyei / lanolin...”

¹⁴ Vas István: A boldog költő. Jegyzetek Radnóti Miklósról, *Holmi*, 2009/6, 707. A föltehetőleg 1948-ban vagy 1949-ben írt szöveget posztumusz adta ki Ferencz Győző.

előtt jelenik meg, s ezért az a mélyebb kérdés, hogy nem tartalmaz-e minden idill egy csipetnyi öncsalást, s hogy nem részesedik-e „ínséges időkben” az elleneszme is az ínségben, kizáródik a lehetséges költői kérdések közül. A költő ezért egy így is magas szintnél nem tud magasabbra – a legnagyobbak közé – emelkedni.

Nézzük József Attila egy idillikus hangszerelésű – de az idillt nem abszolútumnak tekintő, sőt némiképp relativizáló – záróstrófájának gazdag értelmezési tartományát, amelyben a vers egészének győzelmi pózával szemben ott van az ironikus kétely és melankólia a boldogság ígéretével szemben, a történelem vége perspektívájának összekapcsolása a nagy kihívásokra már nem váró öregességgel, azzal a sejtéssel, hogy a történelem vége az emberi nagyság vége is lesz.

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

József Attila: *Majd emlékezni jó lesz.* (1935)

*Szövegem egy korábbi változatát Ferencz Győző és Pór Péter olvasta,
kommentárjaikat köszönettel felhasználtam.*